

LEKSIKOGRAFIYA TILSHUNOSLIKNING MUHIM TARKIBIY QISMI SIFATIDA

Alijonova Fotimaxon Odiljon qizi

Namangan davlat universiteti, Lingvistik
(o'zbek tili) yo'nalishi magistranti

ARTICLE INFO

Qabul qilindi: 25- mart 2023 yil

Ma'qullandi: 28-mart 2023 yil

Nashr qilindi: 03-april 2023 yil

KEY WORDS

*lug'atshunoslik, leksikografiya,
kognitiv tilshunoslik, leksika,
ibora, so'z, maqol, paradigma.*

ABSTRACT

Ushbu maqolada leksikografiya, ya'ni tilshunoslikning muhim tarkibiy qismi sifatida o'rganilgan va tahlillar amalga oshirilgan.

Lug'atshunoslik, O'zbek tilida "lughat" deb ataladigan kitoblarni o'rganishga bag'ishlangan so'zdir. Bu so'z dasturiy ta'lim tizimlari, o'quv markazlari yoki o'zlashtirilgan o'qitish jarayonida o'qituvchilar va o'quvchilar tomonidan ishlatiladi. Lug'atshunoslik, odamlarga biror tilda gaplashish, yozish va tarjima qilish uchun kerakli so'z va iboralar to'plamini o'rganishga yordam beradi. Ushbu so'z dasturiy darsliklar, o'quv qo'llanmalari, lug'atlar va elektron resurslardan foydalaniladi. Lug'atshunoslik, o'zbek tilining izohli lug'ati, rus tilining Ozarbayjon varianti, ingliz tilining Oxford, Webster va boshqa lug'atlari kabi ko'plab xilma-xil lug'atlarda amalga oshirilishi mumkin. Sharqshunoslik deganda barchaning fikriga eng avvalo sharq tillari, xususan arab tili keladi. Albatta bu bejiz emas, chunki 22 arab davlati va ularda istiqomat qiluvchi 200 milliondan ortiq aholi nafaqat sharq balki jahonda o'z ovozigacha ega. Shunday ekan arab tilini o'rganish bugungi kunda har doimgidan ham ahamiyatli hisoblanadi. Tilshunoslik sohalari orasida kordinal yo'nalishlardan biri bu lug'atshunoslikdir. Shu sababdan ham lug'atshunoslik va bu boradagi asarlarni o'rganib, keng jamoatchilikka taqdim etish sharqshunoslar oldidagi asosiy vazifalardan hisoblanadi. [2, 59]

Lug'atshunoslik o'ta nozik va kishidan uzoq vaqtlik ko'p mehnatni talab qiluvchi mehnatdir. Barcha tillarning lug'at qatlami, leksik birliklar ma'nosini o'rganish umumiy tilshunoslikning bosh maqsadlaridan birini anglatadi. Keyingi davrda lug'atshunoslik borasida tilning nominativ birliklari sistemasi, sinonimiyalar hamda funktsional xususiyatlarini o'rganishga e'tibor kuchaymoqda. Zero, leksika va leksik birliklar haqida keng ma'lumot beruvchi lug'atshunoslik vositasida tilni mukammal o'rganish, til xususiyatlaridan xabardor bo'lish til birliklarining lingvistik mohiyatini aniqlash, professionalizm va kasbiy muloqot o'rtasidagi bog'liqliklarni belgilash, tilning turli xil funktsional-uslubiy sohaslarini ajratish mezonlarini ishlab chiqishda muhim ahamiyat kasb etmoqda. Mustaqillikning dastlabki kunlaridanoq O'zbekiston tilshunoslari oldiga til birliklarini o'rganish va tilshunoslik sohasiga oid atamalarni tizimlashtirish, shuningdek, maxsus lug'atlar tuzish bo'yicha bir qator vazifalar yuklandi. Binobarin, "...ilmiy tadqiqot va innovatsion faoliyatni rag'batlantirish, fan va ishlab

chiqarish yutuqlarini amaliyotga tatbiq etishning samarali mexanizmlarini yaratish". Buning uchun lozim bo'lgan ehtiyojdan kelib chiqqan holda talabalarga xorijiy tillardagi lingvistik va ekstralingvistik jihatlarini o'rgatish hozirgi zamon talablaridan biri hisoblanadi. [6, 159]

Har qanday tilning rivojlanishi jarayonida nomlash jarayonlari uzluksiz. Arab adabiy tilining leksik bazasini rivojlantirishga kelsak, arabcha lug'at rivojlanishidagi to'rtta asosiy bosqichni alohida ajratib ko'rsatish an'ana tusini olgan:

- Birinchi bosqich: VII asr oxiri - VIII asr boshlari. Bu bosqichda so'z boyliklarini boshqa tillarga sezilarli darajada eksport qilish bilan birga islomgacha davr lug'at katlamini o'rganish;

- Ikkinchi bosqich: VIII - XII asr o'rtalarigacha. Arab adabiy tilining jadal rivojlanish davri, "oltin davri";

- Uchinchi bosqich: XIII-XVIII asrlar. - arab tilining tanazzul davri;

- To'rtinchi bosqich: XIX asrdan: qayta tiklanish va arab tilini yanada rivojlantirish bilan belgilangan davr. [2, 19]

Bunday davriylashtirishni yana kamida ikkita davr bilan to'ldirishni maqsadga muvofiq bo'ladi deyish mumkin: XX-asrdan XXI-asr boshigacha va eng zamonaviy bosqich XXI-asr boshidan shu kungacha bo'lgan davr. Shunday qilib, beshinchi bosqich - XX - XXI asr boshlari. Ushbu davrda arab tilidan foydalanadigan aholi doirasi kengaygani sababli, shuningdek arablarda arablashish jarayonining kuchayishi munosabatidan tillarni standartlashtirish masalalariga katta qiziqish paydo bo'lishi haqida gapirish mumkin. Arab mamlakatlari geosiyosiy mustaqillikka erishgandan so'ng, arab tilini kodlashtirish tarixida nisbatan mustaqil davr boshlandi. Kodlashtirish natijasida klassik va postklassik lug'at zamonaviy adabiy arab tilining asosi bo'lib, u asrlar davomida adabiy amaliyot jarayonida tilda mustahkamlanib bordi. XXI-asr boshidan shu kungacha bo'lgan zamonaviy bosqichda sifat jihatidan yangi ijtimoiy-siyosiy hodisalarning paydo bo'lishi (xususiylashtirish, globallashuv va boshqalar) bilan bog'liq holda, leksik qatlam shakllanishining yangi, intensiv bosqichi boshlandi, buning uchun allaqachon mavjud ildizlarga asoslangan morfologik yangi shakllanishlar kabi xususiyatlar, shuningdek, mavjud so'z shakllariga yangi nomlarni berish jarayoni ortdi. [3, 98]

Arab adabiy tili rivojlanishining mumtoz davrida (8 - 12-asr o'rtalari) keyingi so'z yasash uchun ildiz nominativ bazasi shakllandi. Zamonaviy arab tilining asosiy ildiz tarkibi ilk klassik davrga mansub yodgorliklarida allaqachon aks etgan va islomgacha she'riyatda, Qur'onda, shuningdek dastlabki ma'muriy hujjatlarda o'z aksini topgan. O'sha paytda ildiz hosil bo'lishining asosiy tendentsiyasi birlamchi ikki undosh ildizlarning uch undoshli ildizlarga kengayishi bo'lgan. Arab tilida hozirgi vaqtda ildiz nominativ bazasini katlami dolzarb muammo emas, chunki ildizlarni shakllantirish jarayoni allaqachon tugagan. Yangi ildizlarning paydo bo'lishi zamonaviy bosqichda juda kam uchraydigan nodir hodisadir va asosan ular Yevropa tillaridan, ko'pincha frantsuz va ingliz tillaridan olinadi [3:51]. Yangi leksik birliklar va mustaqil atamalarni shakllantirish uchun allaqachon o'rnatilgan ildizlardan va ularning asosida - har xil so'z shakllarining invariantlaridan foydalaniladi, bu esa ikkinchi darajali nominatsiya usulidan foydalanishdagi ustunlikka olib keladi. [5, 5]

Ilgari biron bir tilda ko'rsatilmagan yangi kontseptsioning paydo bo'lishi, nomlash usuli sifatida yangi so'z shaklini shakllantirish deb tushuniladigan asosiy nominatsiyadan foydalanishga olib kelishi mumkin. V.N.Telia birlamchi nominatsioning mana bunday ta'rifini beradi, unga ko'ra bu jarayon uch o'lchovli munosabatlar asosida amalga oshiriladi, bu esa "moddiy" dunyo elementlaridan ularning ideal ko'rishining o'ziga xos lingvistik shakliga

o'tishni ta'minlaydi. Bir tomondan ma'noga, ikkinchidan, tovushli materiyadan tortib uning lingvistik shakliga qadar, so'z (morfema, so'z birikmasi) shaklida harakat qiladigan ismga qadar davom etadi. N.D.Finkelberg birlamchi nominatsiyani "... chet tilidan olish yo'li bilan yoki til tizimidagi so'z shakllantiruvchi vositalarni to'ldirish yoki birlashgan lingvistik shakl (ibora, frazeologik birlik) yaratish orqali" amalga oshirilishini qayd qitadi. Zamonaviy arab tilida nomlash usuli sifatida asosiy nominatsiya qo'llanilishida o'ziga xos terminologiya bilan chambarchas bog'liq bo'lgan turli xil noqulayliklarga duch kelinishi mumkin. Agar atamashunoslikning ma'lum bir sohasi nisbatan yangi bo'lsa va ilgari mavjud bo'lmagan murakkab texnik tushunchalarni o'z ichiga olgan bo'lsa, unda bunday yo'nalishlarda asosiy nominatsiya samarali bo'ladi. Ushbu sohalarga quyidagilar kiradi: "Yuqori texnologiyalar" va Internet, shuningdek aniq fanlar: fizika, algebra, nanotexnologiya, astronomiya, harbiy soha va boshqa bilim sohalari. Yuqorida tilga olganimiz lug'atshunoslar orasida lug'atshunoslikda o'ziga xos bir maktab yaratgan alloma sifatida Abu Hilol al-Askariyni tilga olishimiz mumkin. X asr arab adabiyotining yirik olimi, shoiri, tanqidchisi va adabiyotshunosi sifatida tanilgan bu olimning lug'atshunoslik borasida yozgan "Furuq al-lug'aviya" asari hanuzgacha ayni muammoda olib boriladigan tadqiqotlarda o'ziga xos ahamiyat kasb etadi. [5,68]

Ta'kidlash lozimki, mazkur lug'atning adabiy-badiiy xususiyatlari bugungi kunga kelib o'zbek olimlari tomonidan keng miqyosdagi tadqiqot ob'ekti sifatida mukammal o'ranilmagan. Bu asardan asosan so'zlar ma'no qatlamlarini o'rganish maqsadida keng foydalanilgan. Shuningdek, arab maqollari, hikmatli so'zlar va aforizmlarni o'rganishda olimlar tomonidan tilga olinadi. Abu Hilol al-Askariyning hayoti va asarlari isroillik olim doktor Jorj Kanazi tomonidan tasvirlangan. Bu masalaga oid qiziqarli mulohazalarni O'zartosh O'zarnushning "Buyuk Islom Ensiklopediyasi"dagi maqolasida uchratish mumkin. Ahmad Ba'daviyning doktorlik dissertatsiyasini, Abu Hilal al-Askari asarlari tasnifi bilan shug'ullanadi. Dissertatsiyada Abu Hilol al-Askariyning ritorika va notiqlik haqidagi ta'limoti borasida muallifning boshqa mualliflar ta'limotiga nisbatan nuqtai nazari ifoda etilgan. [4, 3]

Zamondosh arab olimi Ali Kozim Mashriy 2010 yilda Damashqda "Abu Hilol alAskariy va uning lug'atlar haqidagi bitiklari" kitobini nashr etib, Abu Hilol alAskariyning yozishmalari va uning Arab tilshunosligi va adabiyotshunosligidagi o'rnini tadqiq etadi. Shu yili Bayrut shahrida Arab olimi doktor Ahmad Sayyid Abu Hilol AlAskariyning "Vujuh va-n-nazair fi-Al-Qur'on-al-Karim", stilistika va so'zning semantikasi bilan munosabati masalalariga bag'ishlangan kitobini nashr ettirdi. Abu Hilol al-Askariyning "Jamharat al-amsal" asari chet el olimlarining asarlarida juda ko'p uchraydi. Lug'atshunoslik, turli tillarni o'rganish, til tushunchalari, grammatikasi va so'zlashuvini o'rganishga mo'ljallangan tadqiqot va ilmiy fan bo'lib, til so'zlari to'plamlari yoki lug'atlar yaratish, tarjimonlik, tarjima qilish, dars berish, o'quv uslubiyati yaratish, til o'qitish metodikasi tuzish va boshqa ko'plab mavzularni o'z ichiga oladi. Lug'atshunoslik, insonning tarixiy yodgorligi, milliy, adabiy va ilmiy taraqqiyotining o'zgarishiga bog'liq ravishda muhim ahamiyatga ega bo'lib, ularning izohlangan ko'plab yozma va asarlarining tushunchalarini tushuntiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Крылов С.А. Некоторые особенности лингвистической концепции В.Г. Гака // Язык и действительность: Сб. науч. тр. памяти В.Г. Гака. — М., 2002. — С.
2. Соловьев В.И., Яковенко Э.В. Краткий русско-арабский общественно-политический словарь. — М.: Вост. лит., 2003. С. 249.

3. Телия В.Н. Типы языковых значений. Связанное значение слова в языке. — М., 1981. С. 115.
4. Уфимцева А.А., Азнаурова Э.С., Кубрякова Е.С., Телия В.Н. Лингвистическая сущность и аспекты номинации // Языковая номинация. (Общие вопросы). — М.: Наука, 1977. 27—41.
5. Финкельберг Н.Д. Арабский язык. Курс теории перевода. Курс лекций. — М., 2004. С.59.
6. Шмелев Д.Н. Способы номинации в современном русском языке. — М.: Наука, 1982. С. 99.

